

DAİRE-İ ADALET TEORİSİ

Circle of Justice Theory

Ph.D.Sinan GİDER

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD Doktora Öğrencisi, İstanbul/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6408-0896>

ÖZET

Çalışma adalet kavramının iktisadi gelişme ile ilişkisini tarihi bir perspektifle incelemektedir. Adalet kavramının İslam öncesi Türk devletlerinden Osmanlı'ya kadar devleti ve iktisadi hayatı nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Adalet kavramının devlet yönetimindeki öneminin anlaşılmasının ve kavramsallaşmasının Sümerler'e, İbn-i Haldun'a, Kutadgu Bilig'e ve daha öncesine dayandığı anlaşılmaktadır. Adaletle iktisadi hayat arasında güçlü bir olduğu düşüncesi eski uygarlıklara kadar dayanmaktadır. Bir toplumda veya devlette adaletin sağlanması neticesinde ekonomik büyümenin elde edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte adalet kavramının dini olarak öneminin vurgulanması teoriyi daha da öne çıkarmaktadır. İlk medeniyetlerden itibaren ortaya çıkan adalet dairesi teorisi İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte gelişimini tamamlamış ve daha somut olarak ortaya konmuştur. Özellikle Osmanlı'da hukukun gelişmesi ve toplumsallaşması ile daire-i adalet teorisi de gelişimini tamamlamıştır. Bu bağlamda ilk medeniyetlerden günümüze kadar adalet kavramı iktisadi gelişim açısından önemli olmuştur ve daire-i adalet teorisi de tarihsel perspektiften bu ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adalet dairesi teorisi, ekonomik büyüme, iktisat tarihi

ABSTRACT

The study examines the relationship between the concept of justice and economic development from a historical perspective. It explores how the concept of justice affected the state and economic life from pre-Islamic Turkish states to the Ottoman Empire. Historically, understanding the conceptualization of circle of justice theory in state administration and economy dates back to the Sumerians, Ibn Khaldun, Kutadgu Bilig and before. The idea that there is a strong relationship between justice and economic life dates back to ancient civilizations as well. Historically, It is concluded that economic growth is achieved as a result of the provision of justice in a society or in a state. Especially with the spread of Islam, through emphasizing the importance of the concept of justice puts the theory forward. The theory of justice, which emerged from the early civilizations, has completed its development with the spread of Islam, thus the concept has been presented more concretely. Especially with the development and socialization of law in the Ottoman Empire, the circle of justice theory has completed its development. In this context, from the first civilizations to the present, the concept of justice has been significant in terms of economic development, and the circle of justice theory reveals this relationship from a historical perspective.

Key Words: Circle of Justice theory, economic growth, history of economics

1. GİRİŞ

Daire-i Adalet teorisi incelendiğinde zaman ve mekanla sınırlanamayacak bir teori olduğu anlaşılmaktadır. Her uygarlığın kendi içinde geliştirdiği kendine göre bir adalet teorisi buna bağlı olarak bir adalet sistemi olmuştur. Bu sistem sınırlılık göstermemiş ve genel bir manayı kapsamıştır. Teorinin mekândan ve zamandan bağımsız oluşu her medeniyette farklı biçimleriyle karşımıza çıkmasına olanak sağlamıştır. Medeniyetlerin temel taşı olan adalet dairesi teorisi insanlığın hukuki, iktisadi ve sosyal haklarının bir çerçeve halinde hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bu çerçeve ile medeniyetlerin kendi içlerindeki adalet kavramının özünün ne olması gerektiğini belirtmiştir. Toplumsal düzenin tesis edilmesinin bireysel hakların sağlanması ile mümkün olduğu adalet teorisiyle temellendirilmiştir. Bu bağlamda adalet sistemini sağlayan medeniyetlerin hem iktisadi kalkınmaları hem de sosyal bütünlüğü sağlamaları daha kolay olmuştur. Kavramın belirleyici unsur olmasından dolayı birçok medeniyette yer edinmesini sağlamıştır. Sümer, Hint, İran ve Yunan gibi kültürlerde yer edinmiş teori İslamiyet'le birlikte kapsamlı bir şekil almıştır. İslamiyet'in özünde var olan daire-i adalet çerçevesi bireyin ve toplumun iktisadi kalkınmasını sağlama adaletinin bütün kesimler için terazi dengesini oluşturma gibi önemli bir konumda bulunmasını ve adaletinin toplumun bütün kesimleri için tesis edilmesi adına önemli bir görev görmüştür.

2. DAİRE-İ ADALET KAVRAMININ GELİŞİMİ

Adalet kavramı, verilen kararlarda doğruluğu, hakkı ve eşitliği ifade eden önemli bir terimdir (TDV, 1988). Adalet, kelime manasıyla zulmün karşıtı ve doğruluğun, hakkın tarafı anlamına gelmektedir (Kiraz, 2007 & Oktay, 1998). Özellikle ahlak, fıkıh ve hadis alanlarında sıklıkla kullanılan bir terimdir (TDV, 1988). Kökleri ilk uygarlıklara kadar uzanan, bir devletin olmazsa olmazları arasında yer alan adalet hem bireyin ahlaki dünyasının şekillenmesinde hem de dünya düzeninin sağlam temeller üzerine inşa edilmesinde son derece önemlidir. Adaletin varlığı, aşırılıklardan ve keyfilikten kaçınmayı engellemenin yanı sıra toplumun düzen ve birlikteliğini güçlendirir. Adaletin tesis edilmediği toplumlarda kargaşa ve çatışmalar eksik olmaz. Bu durumun farkında olan topluluklar farklı şekilde adaleti tesis etmeye çalıştılar. Kimi toplumlar adaleti baskıcı ve sert yöntemlerle inşa etmeye çalışırken kimileri ise daha uzlaşmacı ve demokratik yollarla adaleti tesis etmeye çalışmıştır (Kiraz, 2007 & Oktay, 1998).

Adalet veya diğer bir deyişle daire-i adalet, birçok medeniyetin yaşamında önemli derecede yer edinmiş bir kavramdır. İlk uygarlıklardan itibaren esasları şekillenen adalet kavramı Sümer yazıtlarına kadar gitmektedir. Sümerler'in 'Manu Yasaları' olarak adlandırılan yasalarında adalet kavramına yakın sözcükler geçmiş ve bu sözcükler ile bir ülkenin iyi idare edilebilmesi ile zenginliğe ve gelişime ulaşabileceği belirtilmiştir. Buna göre bir kralın görevleri halkın huzurunu, güvenliğini ve zenginliğini tesis etmektir. Hükümlerinin görevleri arasında yer alan halkın huzurunu, can, mal güvenliği sağlama gibi maddeler adaletin tesis edilmesi ve adalet kavramının temellenmesi konusunda esas teşkil etmiştir (Kömbe, 2014: 18).

Adalet kavramı Sümerler'den, İran ve Hint kültürüne riyaset etmiştir. Bu kavramın oluşturduğu esaslar Hint Kaynaklarından M.Ö. 3000'lerde kaleme alınmış Arthasastra'da geçmektedir. Söz konusu bu kaynakta kralın görevleri arasında adalet kavramını tesis etme bulunmaktadır (Darling, 2002).

Hint kaynaklarında olduğu gibi İran kaynaklarında da adaletin olduğu esasları belirten eserler mevcuttur. İran hükümdarlarından Anushirvan (531-579) döneminde adalet kavramı daha belirgin bir şekil almaya başlamıştır. O'nun idaresi altındaki halka adaletli bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Hatta kapısına bir zil taktırmış, adalet arayanların bu zili çalmalarını istemiştir. Kral, bununla halkla yöneticiler arasında doğrudan iletişim sağlayarak adil bir yönetim anlayışını oturtmaya çalışmıştır (Darling, 2002).

Her ne kadar Hint ve İran kaynaklarında, adalet kavramını dile getiren eserler mevcutsa da bunların kaynağı *Kelile ve Dimne* (Mukaffa, 2001) adlı esere dayanmaktadır. (Darling, 2002) *Kelile ve Dimne* adlı eser Hint tarihinde Beydeba tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserde adalet sözcüğü birçok kez geçmektedir. Beydeba, eserde adalet kavramını merkeze alıp olayları bunun etrafında aktarmaya çalışmıştır (Mukaffa, 2001). Bu eserde adalet kavramının dört özelliğine vurgu yapılmaktadır. Bu özellikler aynı zamanda adalet kavramının yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Eserde bu dört özelliğe şöyle vurgu yapılmaktadır:

"Bu dört şey dünyada ne varsa hepsini içine alır; hikmet, iffet, akıl ve adaletten bahsediyorum. Bilgi, edep ve kabiliyet, hikmete girer. Benliğe hâkim olma, sabır ve vakar akla girer. Haya, geniş gönüllülük ve şahsiyetlilik iffete girer. Doğruluk, iyilik, nefis murakabesi ve güzel ahlak ise adalet girer" (Mukaffa, 2001).

Hint kültüründe adalet kavramı Biruni tarafından kaleme alınan *Tahkiku Ma Li'l-Hind* (1030) adlı eserde eski yunanlara dayandırılmıştır. Biruni, eserinde adalet kavramını isimlendirirken doğruluğa ve hukukun üstünlüğüne verilen önemi vurgulamıştır (Biruni, 2015).

Adalet kavramı Hint, İran kültüründen ayrı olarak Türk kültüründe de önemli bir yer bulmuştur. Nitekim Türk kültüründe adalet kavramı hem siyasi hem de sosyal düzenin vazgeçilmezi olmuştur. Adalet, İslamiyet öncesi Türklerde hakimiyetin ana kaynağı olarak görülmüştür. *Törü* ve kut (kanun-nizam) adaletin sağlanması anlamına gelmekteydi. *Törü* aynı zamanda Tanrı'dan gelen hakimiyeti de temsil etmekteydi. Adaletin tesis edilmesi hükümdarın iktidarını güçlendirmesiyle eş anlamlı olmaktadır. Bunun yolu ise *törüye* uymaktan geçmekteydi. *Törüye* uyan hükümdar halka karşı adaletin sağlanması, haksızlıkların önlenmesi, halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması gibi görevleri yerine getirmekle yükümlü olmaktadır (İnalçık, 2000).

2.1. İslamiyet'te Daire-i Adalet Teorisine Genel Bakış

Türklerin İslam dinine geçmesiyle birlikte yeni bir kültürel oluşumun da temelleri atılmış olmaktadır. Türk ve Arap kültürü İslami bir sentezle yoğrulmuş ve bu yönde eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Yusuf Has Hacip tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* (1071) adlı eserde Türk ve İslam senteziyle gelişen adalet önemli bir kavram olarak yer edinmiştir (İnalçık, 2000).

Kutadgu Bilig'de Türk kültüründe adalet kavramının önemi, diğer bir deyişle hukukun üstünlüğünün yeri vurgulanmıştır. Eserde devletin bekası için adaletin tesis edilmesinin öneminden şöyle bahsedilmektedir:

“Kanunun adil olması gerekir, çünkü adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanun, üç ayaklı masanın ayaklarından birinin eksikliği gibi, hatalara ve haksızlığa yol açar. O takdirde devlet tahtı yıkılır. Devletini korumak isteyen hükümdar adil kanun yapmak zorundadır...Kanun güneşi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihan aydınlanmalıdır... Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o nisbette halk mesut ve devlet payidar olur...” (Kafesoğlu, 1980: 20).

Eserde hükümdarın halka karşı sorumlulukları arasında adaletin sağlanması, para ayarının korunması (ekonomik düzen), devlet nizamının tesis edilmesi, güvenliğin tesis edilmesi gibi sorumluluklardan bahsedilmektedir (Kafesoğlu, 1980: 29).

Kutadgu Bilig'de ifade edilen ilkeler Türk töresinin adalet kavramına yaklaşımını da anlamamıza yardımcı olmaktadır. Esere göre devletin ve hükümdarın gücünü tesis edebilmesi için şu kıstaslara uyması gerekmektedir:

“...Beye himmeti ile beraber, bir de siyaset lazımdır; siyaset için de beylik şartlarına haiz bir beyin riyaseti lazımdır. Bey memleket ve kanunu siyaset ile düzene koyar...” (Bıçak, 2011: 112).

Adalet kavramının eserde işleniş şekline göz atıldığında adalet kavramının iktisat ile ne denli bir intibak içinde olduğunu da görmekteyiz. Adaletli bir yönetim sisteminin olması halkın can güvenliğini sağladığı kadar malının korunmasında da önemli bir etken olarak yer edinmektedir. Devletin gayesi iki ana unsura göre şekillendirilmiştir. Bu unsurlardan birincisi adalet, ikincisi ise halkın malı yani iktisadi yapısı olmuştur. Toplumdaki bireylerin eşit haklara sahip olması, bireylerin mülkünün korunması, toplumun haksızlığa uğramamasının ancak adaletin sağlanması ile mümkün olacağı fikrine yer verilmiştir. Adaletle malı korunan halkın ise sosyo-ekonomik anlamda iyileşeceği fikri savunulmuştur (Bıçak, 2011: 106).

Eserde iktisat, adalet ile devletin temel dayanağı olarak vurgulanmış ve iktisadi oluşumun önemi üzerinde şu şekilde durulmuştur:

“İktisat, devletin dayandığı temel ilkelere biri olarak vurgulanmıştır. Halkın hakları arasında sayılan, gümüşün temiz kalması, hükümdarın haklarından biri olan hazine hakkı (vergi), iktisadi yapıyı önemseydiğini göstermektedir. En önemli gider kalemi görülen, askerlerin memnun edilmesi, iktisadi bir kaygıyla anlatılmıştır.” (Bıçak, 2011: 107)

Bu bağlamda adalet kavramının iktisadi yaşamla kopmaz bir bağ içinde olduğu görülmektedir. Nitekim adaletin var olması için öncelikle iktisadi kaynakların sağlam ve doğru şekilde dağıtılması gerekmektedir. İktisadi gücünü kaybeden devlet adalet terazisini kaybeder. Adalet terazisini kaybeden devlet kendi ömrünün sonuna gelmiştir (Bıçak, 2011 & İnalçık, 2012).

Adalet kavramı Orta çağda birçok kaynakta kendine yer bulmuştur. 1082 yılında Emir Unsuru'l-Mal'ali Keykavus bin İskender bin Kâbus bin Veşmgir tarafından kaleme alınan *Kabusname* (Veşmgir, 2016: 15) adlı eserde eski Hint ve İran geleneğinde formüle edilen adalet kavramının oluşumundan bahsedilmiştir. Söz konusu bu bahis şöyle geçmektedir:

“Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altında bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl (adalet) ve insafla yayılabilir. Onun için insan adl ü insaftan gafil olma.” (İnalçık, 2000: 15)

İslamiyet'le birlikte adalet kavramı dini esaslar gözetilerek daha önemli bir konuma sahip olmuştur. (Özçelik, 2016: 12) İslam dininde devletin dayandığı temeller içinde ordu, iktisadi yapı (hazine) ve adalet kavramları ilk sırada gelmektedir. Adaletin, iktisadi yapıyı geliştirdiği, iktisadi yapının orduyu beslemenin kaynağı olduğu idareciler tarafından ilke edinmiştir. (Bryan, 1991: 97). İslam devletlerinin adaletin tesisini için oluşturdukları divan, yani hükümdarın şikayetleri dinleyip adaleti sağlaması için oluşturulan tertip,

adaletle verilen önemi de göstermektedir. Kurulan divanlarda, hükümdar şikayetleri bizzat dinler, haklıyı haksızı ayırt eder ve buna göre kesin hükümler verirlerdi. ‘Mezalim Divanı,’ ‘Daru’l-adl’ veya ‘Divan-i Ali’ ismiyle söylenen divana herkes şikâyetinde bulunabilirdi (İnalçık, 2000).

Adalet kavramı, XI. ve XII. yüzyıllara gelindiğinde İslam coğrafyasında yaygın olarak bilinen bir hal almıştır. Bu durum İslami eserlere de yansımış, yöneticiler bu kavramı esas alan çalışmalar yapmışlardır. İbn-i Qutayba, Gazali ve Nizam-ı Mülk eserlerinde adaleti işlemişlerdir (Darling, 2002).

Nizam-ı Mülk *Siyasetname* adlı eserinde adalet kavramına değinmiştir. Devlet idaresinde adaletin nasıl tesis edilmesi gerektiği konusunda fikirlerini ifade etmiştir. Çalışmanın üçüncü faslında Sultan için şöyle denilmektedir:

“Padişah için haftada iki gün mezalime oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyetin sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur...Zira cihan hakiminin zulme uğrayanlara ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekete yayılınca bütün zalimler korkarlar.” (Nizamü’l-Mülk, 1982).

İslam coğrafyasında etkili olan İbn-i Haldun (1332-1406) (Okumuş, 2006: 153) tarafından kaleme alınan *Mukaddime* adlı eserde İslam etkisiyle yoğrulan daire-i adalet teorisinin ilk ciddi tasviri yapılmıştır. Bu bağlamda daire-i adalet teorisinin formüle edilmiş teması İbn-i Haldun tarafından ilk kez somut ve düzenli şekilde ortaya konulmuştur. Bu maksatla İbn-i Haldun’un *Mukaddime* eseri daire-i adalet teorisinin formüle edilerek sistemleşmesini sağlayan ilk ciddi eser olduğu söylenebilir. İbn-i Haldun eserde daire-i adalet teorisinin tasvirini şu şekilde aktarılmaktadır:

“Allah’ın terazisi kaza ve adalettir. Hükümde, kazada, idari muamelelerde ve amelde adaletin yerine getirilmesiyle tebaanın hali düzelir, yollar emniyete kavuşur, mazlumun hakkı verilir, halk haklarını alır, geçim güzelleşir, tebaa itaat hakkını ifa eder. Allah afiyet ve selamet nasip eder. Din işleri düzelir, gelenekler ve kanunlar kendi yollarında yürür...Bu suretle de askerlerinin bağlılığı, senden onlara taşacak olan ihsan vasıtasıyla de halkın hoşnutluğu kuvvetlenmiş olur. Bu takdirde siyasetin ve idare tarzın takdir edilir. Bu husustaki adaletin düşmanlarınca bile beğenilir, tüm işlerinde adaletli, hazırlıklı, kuvvetli ve tedbirli olursun.” (İbn Haldun, 1982).

Mukaddime adlı eserinde daire-i adalet teorisini şematize eden İbn-i Haldun, kendisinden sonra gelen pek çok İslam ve Osmanlı aydınına düşünsel olarak yön veren birisi olmuştur. Devletin ömrünü belirleyen kıstasları sıralayan İbn-i Haldun, oluşum, gelişim, gerileme ve yıkılma süreçleri olarak belirlediği süreçlerin devlet yöneticilerinin daire-i adaletten uzaklaşması ile başlayacağını belirtmiş, devletin çöküşünü daire-i adaletin çöküşüne bağlamıştır (Şeker, 2013: 70).

2.2. Osmanlılarda Teorinin Varlığı

Osmanlı Devleti, bünyesinde İslam dinini ve Türklük özelliklerini sentezleyen, adaleti devletin merkezi ilkelerine yerleştiren bir sistem kurmuştur. Nitekim devletin kuruluşundan itibaren adil yönetim anlayışının tesis edilmesine özen gösterilmiştir. Bu özen sadece siyasal alanda olmamış, sosyo-ekonomik alanlarda adil uygulamaların yapılmasına hassasiyet gösterilmiştir. Osmanlı klasik döneminden itibaren adil yönetime verilen önem birçok Osmanlı aydınının adalet kavramı üzerinde durmasına yol açmıştır. Osmanlı müellifleri arasında olan Tursun Bey klasik dönem Osmanlı devlet yapısında adalet kavramının önemine değinmiştir. Tursun Bey’de adalet vurgusu din, dil, ırk, mezhep gibi durumlar gözetilmeden herkes için adaletin uygulanması olarak ortaya konmuştur. Bu bağlamda Tursun Bey’in adaletle bakış açısı dönemin de analizini gözler önüne sermektedir (Tursun Bey, 1977).

Eserin bir yerinde 5 maddelik adalet eksenli yaklaşım şu şekilde belirtilmiştir: *“Ölçüsü düzgün olmayan terazi, iyi tartmaz. Çeliği iyi dövülmemiş parlak kılık, bir işe yaramaz. Güzel olmayan söz, iyi bir sonuç vermez. Amelsiz ilim, netice vermez. Adaletsiz ülke, baki olmaz.”* (Tursun Bey, 2003) Tursun Bey’in adalet kavramına sıklıkla değinmesi klasik dönemde Osmanlı Devleti’nin adalet yaklaşımını da bize göstermektedir. Osmanlıların klasik dönemde adalet vurgusunu devletin en önemli ilkeleri arasında göstermesi, sonraki dönemlere örnek teşkil etmiştir. Adaletle verilen bu önem Tursun Bey’den sonra gelen Osmanlı müelliflerinde de sıklıkla dile getirilmiştir. Nitekim bu müelliflerden olan Kınalızade Ali Efendi adalet vurgusu üzerinde önemle durmuş ve daire-i adalet teorisini Osmanlı’da biçimlendirmiştir. Yani XVI. yüzyıl öncesi dönem emsal teşkil etmiş ve düzenin sağlanması kadim olana, daire-i adalet çemberine dönüşle olabileceği fikri yer edinmiştir (Berkes, 1975).

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda siyasi, iktisadi ve sosyal alanlarda zayıflaması, dönemin önemli aydınları arasında da sorunun kaynağını araştırma çabası oluşmuştur. Bu dönemin önemli müellifleri arasında olan Kınalızade Ali Efendi (1510,11-1572) *Ahlak-ı Alai* (Oktay, 1998: 16,24) adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser Osmanlı Devleti'nin içine girdiği müşkül durumdan çıkması için yol gösterici bir kaynak olmuştur. Kınalızade, çalışmasında daire-i adalet teorisini bütün hatlarıyla tasvir etmiş ve devletin zayıflığını teoriyle ilişkilendirmiştir. Kınalızade, sorunların kaynağını daire-i adalet teorisinden çıkılmasına bağlamış, adalet vurgusunu devletin esasları arasında göstermiştir. (Şeker, 2013:70)

Kınalızade Ali Efendi, daire-i adalet teorisinin kaynağını Yunan kültürüne dayandırmış ve Aristo'dan feyz aldığı vurgulamıştır. Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiş olan *Sırru'l-Esrar* (Kaya, 1983: 264) adlı kitap buna temel kaynak olarak gösterilmiştir. Bu eserde Aristo, Makedonya kralı İskender'e öğütler vermekte ve adaletten sapmamasını tavsiye etmektedir. Aristo'dan aktarılan daire-i adalet teorisi şöyle geçmektedir:

“Ey İskender! Adalet ilahi adaletten bir sıfattır. Yer ve gök adaletle ayakta durur ve devam eder. Aristo, devamında daire-i adalet çemberinden şöyle bahseder: ‘Alemin nizamının birbirine bağlılığını bir dairede tespit ettim. Böylece eşyanın devamı ve irtibatı anlaşılabilir ve görülmüş olur. Bu kitabın özü ve varmak istediği gayenin özeti bu dairedir. Eğer bu daireden başka bir şey göndermesem, bu sana yeterdi. Allah her şeyi en iyi bilir ve en doğru hükmü o verir.’” (Kınalızade: 278,282)

Kınalızade'nin *Ahlak-ı Alai* adlı eserinde vurguladığı daire-i adalet teorisi (daire-i Adliyye) 8 maddeden teşekkül edilmiştir. Bu 8 madde şöyle sıralanmıştır:

Adldir mucib-i salah-ı cihan

Cihan bir bagdır divarı devlet

Devletin nazımı şeri'attir

Şeri'ate olamaz hiç haris illa mülk

Mülk zabt eylemez illa leşker

Leşkerin cem' edemez illa mal

Malı kesb eyleyen ra'iyettir

Ra'ıyyeti kul eder padişah-ı aleme adl (Kınalızade, 2007 & Gündoğdu, 2011 & Unan, 2012 & Itzkowitz, 2006 & Özçelik, 2016).

Daire şeklinde sıralanan 8 maddelik teori birbiriyle bağlantılı ve aynı zamanda birbirini destekleyen ilkeleri temel almıştır. Günümüz Türkçesiyle 8 madde şu şekilde ifade edilmektedir:

Askeri güç olmadan iyi bir otorite tesis edilemez.

Refah olmadan askeri güç sağlanamaz.

Ülkedeki refahı reaya sağlar.

Padişah adil bir yönetimle reaya'yı ayakta tutar.

Adalet tüm dünyada bir ahenge gereksinim duyar.

Dünya bir bahçedir ve bu bahçenin duvarları da devlettir.

Devlet ihtiyaç duyduğu desteği dini kurallardan alır.

Dini kurallar ise görkemli bir otorite olmadan ayakta duramaz. (Tabakoğlu, 2012)

Osmanlı Devleti, İslam dininin adalete verdiği önemle birlikte daire-i adalet teorisini merkeze almış ve ülkede yaşanan sorunlarda teoriye başvurmuştur. Nitekim daire-i adalet teorisi İslam'ın katkılarıyla zenginleşmiş ve Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasal, iktisadi alanlarda belirleyici kıstas olmuştur (Gündoğdu, 2011: 13). Bu durumu nihayetinde Kınalızade'nin eserinde görmekteyiz.

XVI. yüzyılın sonlarında yaşayan Hasan Kâfi el-Akhisari de devrin sonlarına doğru bozulmanın yaşanmasını daire-i adalet teorisine bağlamış ve Kınalızade gibi daireyi maddeler şeklinde şematize etmiştir. Akhisari, adalet terazisini şöyle ifade etmiştir:

Padişahlık olmaz illa erler ile yani askerler ile olur

Asker ise olmaz illa mal ile olur

Mal ile olmaz illa vilayet mamur olmak ile olur

Vilayet ise mamur olmaz illa adalet ile dahi hüsn-i siyaset ile mamur olur

Meali kelim budur ki padişahlık olmaz illa adl ile dahi adl hüsn-i siyaset ile olur. (Akkaya, 1983: 13).

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlayan kurumları iyileştirme yoluna girmiştir. Genellikle iyileştirme yöntemi kadim olana dönüş veya daire-i adalet terazisine sadık kalma olarak belirlenmiştir. Devletin iktisaden bunalımlar yaşaması, ordunun güç kaybetmesi gibi alanlarda giderek zayıflamaya yüz tutan sistem için her dönem sunulan çareler belirli standartlardan öteye geçememiştir. Osmanlılar yenilikten çok, kadim olana, evvelden gelene dönüşü ilkeleştirmişlerdir. XVI. yüzyılda başlayan bozulmalar, XVII. yüzyıla birlikte devletin birçok kurumunda hissedilmeye başlanmıştır (Yılmaz, 2001: 45).

XVII. yüzyılda yapılan savaşlar, Anadolu'da yaşanan Celali isyanları, uzun süren seferlerin maliyeyi bunalıma sokması gibi etkenler devleti içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Devlet içinde yaşanan nizamsızlık ve kargaşa idarecileri telaşa sürüklediği gibi, dönemin aydınlarının da eserler kaleme almasına neden olmuştur. XVII. yüzyılda müellifinin belli olmadığı eser *Kitab'ı Müstetab* dönemin olaylarına ışık tutmuş ve kendisinden sonra gelen müelliflere bozulmaların sebebini detaylıca aktarmıştır. Müellife göre bozulmanın kaynağı iktisadi ve adli konulara riyaset edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. *Kitab'ı Müstetab*'ta adalet vurgusu şöyle yapılmıştır: “Padişahın kudreti askersiz, asker parasız, para ve hazine reayasız olamaz, reaya ise ancak adalet sayesinde vergi ödeyebilir.” (Oğuzoğlu, 2000: 54).

XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar 'da devletin zayıfladığını, Padişah ve idareci sınıfının yetersiz kaldığını, kanunların işlenmediğini birçok aydın görmüştür. Aydınlar durumu analiz etmek için önceki eserleri tercüme ederek veya tahlil ederek sorunların kaynağına inmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda gücünü kaybeden devletin sorunları üzerinde detaylı araştırmalar yaparak çözümün ana nedeni öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu nedenleri gözlemleyen aydınlar, dirlik ve nizamın bozulmuş olması, şer'i ve örfi kanunlara uyulmamasını (nizam- kadim ve daire-i adalet terazisi) sorunların temeli olarak göstermişlerdir (Yücel, 1988: 54).

Bunlar arasında eserleriyle önemli bir yerde bulunan Kâtip Çelebi (1609-1657) sunduğu ıslahat çözümleri ile daire-i adalet teorisini temel dayanak olarak göstermiştir (Gökyay, 1988: 1-6).

Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşması için iki yol göstermiştir. Birinci yol olarak kadim olana dönüşü vurgulamış, ikinci yol olarak ise yapılacak olan uygulamalarda din ve ahlakın temel alınması gerekliliği belirtilmiştir. Siyasi ve sosyo-ekonomik sahalarda yaşanan sorunların temelinde ise adalet ekseninden çıkılması görülmüştür. Devlet ve toplum yapısında nizamın tekrardan sağlanabilmesi için daire-i adaletin rehber edinmesi üzerinde durulmuştur. Devletin topluma ve kurumlara adalet kavramını uygulaması, hukuka uygunluk gibi yaklaşımları nizam-ı kadim ve daire-i adliyye yaklaşımlarını uygulamasıyla mümkün olacağı üzerinde durulmuştur (Altaş, 2002: 39).

Kâtip Çelebi ile aynı dönemde yaşamış olan Koçi Bey'de Osmanlı kurumlarındaki bozulmaları ele almış, iktisadi sorunların kaynağını ve çözüm yollarını padişaha sunmuştur. Koçi Bey, kendisinden önce ele alınan eserleri incelemiş ve devletin sorunlarını detaylı bir şekilde IV. Murad'a bildirmiştir. Koçi Bey risalesinde bozulmanın sebeplerini açıklarken şöyle demektedir:

“...Reyadan toplanan vergiler katlanarak artmıştır. Vergilerdeki artışın nedeni ulufeli askerlerin sayısındaki artıştan kaynaklanmıştır. Tahsil edilen vergiler asker ulufelerini ancak karşılayabilmektedir. Oysa devlet gücünü ordudan almaktadır. Ordunun gücü ile hazine gelirleri arasında doğru orantı bulunmaktadır. Hazine gelirlerinin temel kaynağı köylü ve çiftçi kesimden tahsil edilen vergilerdir. Reyanın vergi sorumluluğunu yerine getirebilmesi için vergiler makul bir seviyeye indirilerek adaletin gözetilmesi gerekmektedir.” (Özçelik, 2016: 116) Koçi Bey'de de sorunun ana nedeni olarak Osmanlıların Sultan Süleyman devrinden itibaren çözülmeye başladığı fikriyatı vurgulanmıştır (Şeker, 2013:71). III. Selim'in aktardığı şu sözler Osmanlı devlet geleneğinde bozulmanın adalet ve nizamsızlıktan

kaynaklandığı fikrinin devletin son yüzyılına girerken dahi dillendiğini göstermektedir. “*Dünya siyaset ve adalet ile düzen bulur.*” (Berkes, 1975).

Osmanlı Devleti'nin kurumlarında yaşanan bozulmalar uzun müddet çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu süreç bütün biçimleriyle diğer dönemlere aktarılmaktaydı. Nitekim XIX. yüzyılın önde gelen isimlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa, devletin içine düştüğü müşkül durumu izah etmeye çalışmış ve çözüm önerileri getirmiştir. Cevdet Paşa, Osmanlı devlet felsefesinin Hint-İran, Arap ve Yunan geleneğinin bir toplamı olduğunu belirtmiştir. Bu medeniyetlerin mirasçısı sıfatını taşıdığını aktarmıştır. Devlet içinde yaşanan siyasal, sosyo-ekonomik bozulmaların XVI. yüzyıldaki kanun üstünlüğüne ulaşarak çözülebileceğini savunmuştur. Osmanlılar adalet kavramına önem vermiş hem düşünce hayatında hem de kurumlarda bu kavram uygulanmıştır. Bunun yanında dönemin önde gelen alimleri padişahın sınırsız otoritesini hafifletmek ve padişahın şahsi uygulamalardan uzak durması için adalet ilkesini ön planda tutmuşlardır (Şahin, 2004: 63).

Ahmet Cevdet Paşa hukuku üç bölümde ele almıştır. Bunlardan ilki cihanda adaleti tesis edecek İslam şeriatı, ikincisi toplumun bireyleri arasında hakkaniyeti sağlamak, üçüncüsü herhangi bir ülkede düzenin tesis edilmesi için pozitif hukukun uygulanması olmuştur. Cevdet Paşa'dan aktarım şöyle olmuştur: “*Tedbir-i mülk ve emr-i idare hakkında mevzu olan kavaid ve şeriat-i İslamiyeye nazar-i im'an ile bakılır ise görülür ki bu kavaid ü şeraite tamamıyla tevfiq-i hakaret eyleyen devlet bir taraftan adalet ü hakkaniyete en muvafık veçhile hürriyet esaslarını müştemil ve diğer taraftan hükümet-i mutlakaya mahsus olan inzibat ve iktidarı...*” diye belirtmiştir (Gencer, 2008: 126).

3. SONUÇ

Sonuç olarak bakıldığında adalet kavramı, Sümer, Hint, İran, Yunan, Türk gibi milletlerin siyasi, iktisadi hayatlarına entegre olmuş ve bu kültürlerin bir araya gelmesiyle nihai şeklini almıştır. Daire-i adalet teorisi olarak şematize edilen kavram birçok kültürün birleşmesi ile yönetimde esas teşkil etmiştir. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte adalet ilkesinin sahip olduğu önem daha da artmıştır. Bu önem Osmanlı'da Türk ve İslam etkisiyle yoğunlaşarak teorinin ilkelerini şekillendirmiştir. Klasik dönem Osmanlı devlet anlayışı daire-i adalet teorisi eksenli şekillenmiştir. Devlet, bir yandan Türk töresinin esaslarını kaide olarak almış, diğer yandan İslam'ın temel kavramlarını benimsemiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda kurumlarda yaşanan bozukluklara çare olarak daire-i adalet (nizam-ı kadim) dönüşü esas alması teorinin ne denli önemsendiğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda daire-i adalet teorisinin, Osmanlı'nın siyasi ve iktisadi sorunlarına çözüm önerileri sunan yegâne anlayış olduğu görülmektedir. Bu minvalde teorinin iktisadi sorunlara çare aradığı ve sorunların birbiriyle bağlantılı olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Milletlerin refahının sağlanmasının iktisadi kalkınmayla olacağı, iktisadi kalkınmanın da özünde adalet kavramının tesis edilmesiyle iyileştirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Güncelliğini günümüzde de koruyan teorinin temelinde bakıldığında devletlerin hukukun üstünlüğüne riayet ettikleri derecede iktisadi kalkınmalarını sağlayabildikleri anlaşılmaktadır. Hukukun toplumsal tabanda içselleştirilmeden uygulandığı toplumlarda adaletin tesis edilemediği, demokrasinin gelişmediği görülmektedir. Özellikle İslamiyet ile Osmanlı'da hukukun devlet geleneği haline gelerek demokrasiyi ve adaleti geliştirdiği görülmektedir. Hukukun içselleştirilmediği otokratik rejimlerde iktisadi çöküş de kaçınılmaz olmaktadır. Bu durum günümüz için geçerli olduğu gibi tarihte de bu şekilde olmuştur.

Günümüzde de adalet ve demokrasinin geliştiği ülkelerde ekonomik kalkınmanın da görüldüğü, adalet ve ekonomik gelişmişlik arasında güçlü bir korelasyon olduğu üzerine geniş bir literatür vardır.

Adalet sistemini işleyen milletlerin pratikte iktisadi kalkınmaları daha hızlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ismen adalet teorisi, günümüzde hukuk kavramı diye nitelendirilebileceğimiz teorinin milletlerin iktisadi kalkınmalarına, güvenlik sistemlerinin oturmasına ve daha müreffeh bir hayat sürmelerini sağladığı anlaşılmaktadır. Teorinin günümüzde adalet kavramı veya hukukun üstünlüğü olarak güncelliğini sürdürdüğü ve iktisadi kalkınmada kurumsal alt yapıyı oluşturmada çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.

KAYNAKÇA

Akkaya, N. (1983). Hasan Kâfi el-Akhisari Usulü Hikem Fi Nizam-ı Alem Metin, Transkripsiyon ve Değerlendirme. Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.

- Altaş, E. (2002). Kâtip Çelebi’de Islahat Düşüncesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul.
- Berkes, N. (1975). 100 soruda Türkiye’nin İktisat Tarihi (II). Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Bıçak, (2011). Kutadgu Bilig’in Teorik Yapısı (Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig). 26-27 Ekim 2011, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu; 1043, Ankara.
- Biruni, E. R. M. A. (2015). Tahkiku Ma Li’l-Hind, (Çev. Kıvameddin Burslan), (Haz. Prof. Dr. Ali İhsan Yitik). Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Turner Bryan, S., & Kapitalizm, O. (1991). İslam, (Çev: Ahmet Demirhan). İnsan Yay., İstanbul.
- Çağrıncı, M. (1988). “Adalet”, TDV İslam Ansiklopedisi, (I):341-344, İstanbul.
- Darling, L. T. (2002). “Do Justice Do Justice, For That Is Paradise, Middle Eastern Advice For Indian Muslim Rulers”, Comparative Studies of South Asia, Africa and The Middle East, (22):1-2, 3-19.
- Gencer, B. (2008). Muhafazakâr Düşünce Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet. (IV): 123-147, Ankara.
- Gündoğdu, H. (2011). The Circle of Justice as a Tool of Opposition in the Ottoman Political Discourse From Lütfi Pasha to İbrahim Müteferrika. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gökyay, O. Ş. (1988). Kâtip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler. Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Itzkowitz, N. (2006). Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek, (Çev. Cihan Kaplan). Babil Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun, (1982). “Mukaddime”, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (2000). Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet. Eren Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (2012). Adalet Kitabı (Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adalet). Kadim Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M. (1983). İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi. Ekin Yayınları, İstanbul.
- Kınalızade, A. E. Devlet ve Aile Ahlakı, (Haz. Ahmet Kahraman). Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Kınalızade A. E. (2007). Ahlak-ı Alai, (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kiraz, C. (2007). Kuran’da Ahlak İlkeleri, Tevrat, Zebur ve İncil’le Mukayeseli Bir Çalışma. Emin Yayınları, Bursa.
- Kömbe, İ. (2014), “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mukaffa, B. İ. (2001). Kelile ve Dimne, (Çev. Said Aykut), Şule Yayınları, İstanbul.
- Nizamü’l-Mülk, (1982). “Siyasetname”, (Haz. Mehmet Altay Köymen). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Oğuzoğlu, Y. (2000). Osmanlı Devlet Anlayışı, Eren Yayınları, İstanbul.
- Okumuş, E. (2006). İbn Haldun’un Osmanlı Düşüncesine Etkisi. İslam Araştırmaları Dergisi, (15); 141-185, İstanbul.
- Oktay, A. (1998), Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özçelik, İ. (2016). Türk Devlet Geleneği Çerçevesinde Devlet-i Aliyye Yazarlarına göre Yönetim ve Toplum (Gelibolulu Mustafa Ali, Göriceci Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Hezarfen Hüseyin Efendi), Gazi Kitabevi, Ankara.

- Şahin, S. (2004). Ahmet Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Anlayışı. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Şeker, F. M. (2013). Osmanlı İslam Tasavvuru, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tursun Bey, (1977). Tari-i Ebü'l-Feth, (Haz. Mertol Tulum). Baha Matbaası, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2012). Türkiye İktisat Tarihi. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tursun Bey, (2003). Tursun Bey'in Kaleminden Cihan Fatih, (Haz. Aysel Akdaş). Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- Unan, F. (2012). Adalet Kitabı (Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet). Kadim Yayınları, Ankara.
- Veşmğir, K. İ. (2016). Kâbus-name (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası), (Çev. Şeyhoğlu Sadru'd-din Mustafa), (Haz. Enfel Doğan). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, N. (2001). Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet ve Ulema. Enes Matbaacılık, İstanbul.

